O‘ZBEK TILIDA OTNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI: AN’ANAVIY VA ZAMONAVIY YONDASHUV

AXMEDOVA DILDORA FAXRIDINOVNA
OSIYO XALQARO UNIVERSITETI 1-BOSQICH MAGISTRANTI

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi ot so‘z turkumining grammatik kategoriyalari an’anaviy va zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda otning son, egalik va kelishik kategoriyalarining grammatik mohiyati, ularning til tizimidagi o‘rni hamda nutq jarayonidagi funksional vazifalari yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida shakllangan an’anaviy grammatik qarashlar zamonaviy morfologik, funksional va kognitiv yondashuvlar bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Tilshunoslikning so‘nggi yutuqlari, xususan, korpus lingvistikasi va raqamli til texnologiyalarining ot kategoriyalarini o‘rganishdagi ahamiyati ham ochib beriladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tili morfologiyasini yanada chuqurroq o‘rganish, grammatik tizimni takomillashtirish hamda oliy ta’lim muassasalarida morfologiya fanini o‘qitishda nazariy va amaliy manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: ot, grammatik kategoriya, morfologiya, son kategoriyasi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, zamonaviy tilshunoslik, an’anaviy grammatika, funksional grammatika, korpus lingvistikasi.

Har qanday tilning grammatik qurilishi uning tarixiy taraqqiyoti, ichki qonuniyatlari va jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbek tili ham uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida mukammal grammatik tizimga ega bo‘lib, unda ot so‘z turkumi markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Ot predmet, shaxs, voqea-hodisa va tushunchalarni ifodalovchi mustaqil so‘z turkumi sifatida tilning barcha sathlarida faol qo‘llanadi. Shu sababli uning grammatik kategoriyalarini chuqur o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek tilshunosligida otning grammatik kategoriyalari masalasi uzoq yillardan buyon ilmiy tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. An’anaviy grammatikada otning grammatik kategoriyalariga son, egalik va kelishik kategoriyalari kiritilib, ularning shakllanishi, grammatik ma’nolari va qo‘llanish xususiyatlari batafsil tavsiflangan. Ushbu yondashuvda grammatik shakl va grammatik ma’no o‘rtasidagi munosabat asosiy mezon sifatida qaraladi.

So‘nggi yillarda esa tilshunoslikda yangi metodologik yondashuvlar shakllanmoqda. Xususan, funksional grammatika, kognitiv tilshunoslik, kommunikativ tilshunoslik hamda korpus lingvistikasi grammatik hodisalarga yangicha nazar bilan qarash imkonini bermoqda. Endilikda grammatik kategoriya faqat shakllar tizimi sifatida emas, balki nutqiy vaziyat, kommunikativ ehtiyoj va semantik munosabatlar bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida ham talqin qilinmoqda.

Zamonaviy tadqiqotlarda otning grammatik kategoriyalari nafaqat morfologik shakllar orqali, balki ularning matndagi funksiyasi, uslubiy imkoniyatlari, pragmatik vazifalari hamda elektron matnlar korpusidagi qo‘llanish chastotasi asosida ham o‘rganilmoqda. Bu esa o‘zbek tili grammatikasini yanada mukammal tavsiflash imkonini bermoqda. Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi otning grammatik kategoriyalarini an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar asosida qiyosiy tahlil qilish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda zamonaviy tilshunoslikdagi yangi ilmiy qarashlarni yoritishdan iboratdir. Tadqiqot davomida tavsifiy, qiyosiy-tahliliy va sistemaviy metodlardan foydalaniladi

egalik munosabatini aniq ifodalab, nutqning mazmunini to'ldirib kelmoqda.

Kelishik kategoriyasi

Kelishik kategoriyasi otning gapdagi boshqa so'zlar bilan sintaktik munosabatini ifodalaydi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita kelishik mavjud:

Bosh kelishik;

Qaratqich kelishigi;

Tushum kelishigi;

Jo'nalish kelishigi;

O'rin-payt kelishigi;

Chiqish kelishigi.

Har bir kelishik o'ziga xos grammatik ma'no va sintaktik vazifani bajaradi. Masalan:

Talaba kitob o'qidi. (bosh kelishik)

Talabaning kitobi. (qaratqich)

Kitobni oldim. (tushum)

Kutubxonaga bordim. (jo'nalish)

Kutubxonada ishlayman. (o'rin-payt)

Kutubxonadan qaytdim. (chiqish)

An'anaviy grammatikada kelishik qo'shimchalari otning gapdagi sintaktik vazifasini belgilovchi asosiy vosita sifatida qaraladi. Ayniqsa, o'zbek tilida so'z tartibi nisbatan erkin bo'lganligi sababli, kelishik qo'shimchalari gap mazmunini aniq ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, an'anaviy tilshunoslikda son, egalik va kelishik kategoriyalari otning grammatik tizimini tashkil etuvchi asosiy kategoriyalar sifatida talqin qilinadi. Mazkur yondashuvda grammatik shakllarning tuzilishi, qo'llanishi va grammatik ma'nosi asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi. Ushbu qarashlar uzoq yillar davomida o'zbek tili grammatikasi uchun nazariy poydevor vazifasini bajarib kelmoqda. Biroq zamonaviy tilshunoslikning rivojlanishi natijasida grammatik kategoriyalarni faqat shakliy jihatdan emas, balki funksional, semantik va pragmatik nuqtai nazardan ham o'rganish zarurati yuzaga kelmoqda. Demak, grammatik shaklning haqiqiy ma’nosini faqat morfologik tahlil emas, balki kommunikativ vaziyat ham belgilaydi.

Korpus lingvistikasi va raqamli tadqiqotlar

So‘nggi yillarda o‘zbek tilini elektron korpuslar asosida o‘rganish keng rivojlanmoqda. Korpus lingvistikasi millionlab matnlarni kompyuter yordamida tahlil qilish imkonini beradi. Natijada otning grammatik kategoriyalarining qo‘llanish chastotasi, uslubiy xususiyatlari va semantik o‘zgarishlarini aniq statistik ma’lumotlar asosida o‘rganish mumkin bo‘lmoqda.

Masalan, ilmiy uslubda qaratqich va tushum kelishiklari ko‘proq uchrasa, publitsistik uslubda jo‘nalish hamda chiqish kelishiklari faolroq qo‘llanadi. Badiiy asarlarda esa egalik qo‘shimchalari obrazlarning ruhiy holatini va muallif munosabatini ifodalashda muhim uslubiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

An’anaviy va zamonaviy yondashuvlarning qiyosiy tahlili

Otning grammatik kategoriyalarini o‘rganishda an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, o‘zaro to‘ldiradi. An’anaviy grammatika grammatik shakllarning tuzilishi va qo‘llanish qonuniyatlarini yoritishga xizmat qilsa, zamonaviy yondashuv ularning nutqdagi vazifasi, semantik imkoniyatlari va kommunikativ ahamiyatini ochib beradi.

An’anaviy yondashuv Zamonaviy yondashuv

Grammatik shakl asosiy mezon hisoblanadi. Grammatik shakl va uning nutqdagi funksiyasi birgalikda o‘rganiladi.

Morfologik tuzilishga asosiy e’tibor qaratiladi. Semantik, pragmatik va kognitiv jihatlar ham tahlil qilinadi.

Qo‘shimchalarning grammatik ma’nosi tavsiflanadi. Qo‘shimchalarning kontekstual va uslubiy ma’nolari ham o‘rganiladi.

Til tizimi markazda turadi. Til egasi va nutq jarayoni markazga qo‘yiladi.

Mazkur qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy tilshunoslik an’anaviy grammatik qarashlarni rad etmaydi, balki ularni yangi metodologik yondashuvlar bilan boyitadi.

Natijada otning grammatik kategoriyalari yanada mukammal va ko‘p qirrali tarzda talqin qilinmoqda. Bu esa o‘zbek tili morfologiyasini chuqurroq o‘rganish, ilmiy tadqiqotlarni takomillashtirish hamda ta’lim jarayonida zamonaviy metodlardan samarali foydalanish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek tilida ot so‘z turkumining grammatik kategoriyalari tilning morfologik tizimida muhim o‘rin egallaydi. Son, egalik va kelishik kategoriyalari nafaqat otning grammatik shakllarini hosil qiladi, balki uning gapdagi sintaktik vazifasi, semantik mazmuni va kommunikativ imkoniyatlarini ham belgilaydi. Shu jihatdan ushbu kategoriyalar o‘zbek tilining grammatik qurilishini tashkil etuvchi asosiy birliklardan hisoblanadi.

Tadqiqot davomida an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar qiyosiy tahlil qilindi. An’anaviy grammatikada grammatik kategoriyalar asosan ularning shakliy tuzilishi, grammatik ma’nosi va qo‘llanish qoidalari asosida izohlanishi aniqlandi. Mazkur yondashuv o‘zbek tili morfologiyasining ilmiy asoslarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etgan hamda bugungi kunda ham grammatik tahlilning tayanch manbasi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Zamonaviy tilshunoslik esa grammatik kategoriyalarni yanada kengroq nuqtai nazardan talqin etadi. Funksional grammatika grammatik shakllarning nutqdagi vazifasiga e’tibor qaratsa, kognitiv tilshunoslik ularni inson tafakkuri va konseptual dunyoqarashi bilan bog‘liq holda izohlaydi. Pragmatik yondashuv esa grammatik birliklarning muloqot jarayonidagi ta’sirchanlik xususiyatlarini ochib beradi. Shu bilan birga, korpus lingvistikasi grammatik hodisalarni katta hajmdagi matnlar asosida statistik va qiyosiy jihatdan tahlil qilish imkonini yaratmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, otning grammatik kategoriyalarini faqat morfologik shakllar orqali baholash bugungi tilshunoslik talablari uchun yetarli emas. Ularni

semantik, sintaktik, uslubiy va pragmatik jihatlar bilan uyg‘un holda o‘rganish ilmiy natijalarning aniqligi va ishonchliligini oshiradi. Ayniqsa, ko‘plik qo‘shimchasining hurmat, umumlashtirish va taxmin ma’nolarini ifodalashi, egalik qo‘shimchalarining emotsional-ekspressiv vazifalarni bajarishi zamonaviy tadqiqotlarning dolzarbligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, an’anaviy va zamonaviy yondashuvlar bir-birini inkor etuvchi emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi ilmiy konsepsiyalardir. An’anaviy grammatika grammatik tizimning nazariy asoslarini belgilab bersa, zamonaviy tilshunoslik ushbu tizimning nutqiy, funksional va kommunikativ imkoniyatlarini ochib beradi. Kelgusida o‘zbek tilining milliy korpusini yanada boyitish, sun’iy intellekt asosida grammatik tahlil tizimlarini rivojlantirish hamda ot kategoriyalarini kognitiv va diskursiv nuqtai nazardan chuqur o‘rganish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Morfologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.

Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001.

Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.

Ne’matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: Fan, 1993.

Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010.

Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1996.

Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. Morfologiya. – Qarshi, 2004.

Mahmudov N. Til. – Toshkent: Ma’naviyat, 1998.

Hojiyev A. O‘zbek tili grammatik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.

Reshetov V. V. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1978.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat tilini rivojlantirish departamenti tomonidan nashr etilgan o‘zbek tili bo‘yicha ilmiy-uslubiy materiallar.

O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti nashrlari.

Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tilining struktur sintaksisi va morfologiyasi bo‘yicha ilmiy maqolalar.

O‘zbek tili milliy korpusi materiallari va zamonaviy lingvistik tadqiqotlar